

Копилова С.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Дробот О.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

АДАПТИВНА ФУНКЦІЯ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ПОРУШЕННЯ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті висвітлено еволюційну логіку розвитку особистості в підлітковому віці та виділені моменти, у які можливе порушення відповідної траєкторії. Обґрунтовується положення про те, що своєчасна діагностика в ці моменти, дозволяє виявити й попередити фіксацію девіантного типу розвитку особистості. На основі еволюційного принципу висунуте й перевірене припущення про співвідносність категорій «самоактуалізація» й «соціальна адаптація» у підлітковому віці, а саме в період кризи «відношень».

Виходимо з положення про те, що кожна епоха складається з двох фаз: фази розвитку, що є первинною, й фази відтворення, яка передбачає різні види зовнішньої й внутрішньої активності в межах тої чи іншої еволюційної форми. Грунтуючись на віковій періодизації Д.Б. Ельконіна, а також положеннях соціалізаційно-адаптаційної теорії і теорії екзистенційно-гуманістичного напрямку, побудовано концептуальну модель, яка розкриває особливості фази розвитку особистості в підлітковому віці. Оскільки поняття «самоактуалізація» А. Маслоу віднесене до категорії потреб, його доцільно використовувати для характеристики ситуації розвитку у період завершення дитинства.

Встановлено, що просоціальний тип розвитку можливий за умови актуалізації властивості кооперації, задоволення комплексу базових і мета потреб в молодшому шкільному віці, утворення на цій основі самосвідомості в підлітковому віці й набуття стійкості змін у період юнацтва. Порушення адаптивного процесу (незадоволення потреби в самоактуалізації) зумовлює девіантний тип розвитку особистості. Запропонований підхід дозволяє розглядати відхилення у поведінці не як порушення соціальних норм, а як результат обмежень різного характеру, що позначаються на розвитку людини.

Своєчасна діагностика дозволяє встановити не просто наявність відхилень, а момент виникнення порушення ходу розвитку. Він може бути пов'язаний із недостатністю досвіду самоактуалізації (низьким рівнем кооперації), порушенням формування самосвідомості (несформованістю самодетермінації), ускладненнями самореалізації (наявність внутрішнього конфлікту ціннісного характеру). В усіх цих випадках можливі прояви відхилень у поведінці й соціальної дезадаптації. В контексті системно-еволюційного підходу їх слід розглядати як ознаки розвитку.

Ключові слова: підлітковий вік, соціальна адаптація, самоактуалізація, розвиток особистості, девіація, психодіагностика.

Постановка проблеми. В кризових умовах актуалізується значення таких властивостей особистості як адаптивність, життєстійкість, стресостійкість. Це зумовлює посилення уваги науковців до відповідної проблематики, що дозволяє рухатись від емпіричного знання до теоретичного (і у зворотному напрямі). Уже неодноразово авторитетні науковці вказують на необхідність створення єдиної несуперечливої теорії розвитку особистості, яка дозволяла б не тільки пояснювати, але й прогнозувати тенденції змін.

В умовах становлення загальнонаукової картини світу, що ґрунтується на принципах глобального еволюціонізму, відбувається становлення єдиної загальнонаукової картини світу. Ця тенденція має велике значення для розвитку науки, оскільки на основі такої картини світу стає можливим перенесення знання між різними науками, аналогій між різними концептами, теоріями, парадигмами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі проблематика розвитку особистості в підлітковому віці розглядається в контексті

різних підходів, насамперед психологічного, соціологічного й соціально-педагогічного. В межах першого найбільш поширеними, й відповідно такими, що отримали визнання, є психодинамічний (З. Фройд, Е. Еріксон), біхевіористичний (Б. Скінер, А. Бандура), когнітивний (Дж. Келлі), екзистенційно-гуманістичний (А. Маслоу, Е. Фромм, В. Франкл) підходи. Соціологічні пояснення девіації містяться в теорії аномії К. Дюркгейма, Р. Мертон. У соціальній педагогіці поширення набув поширення адаптаційно-соціалізаційний підхід.

На сучасному етапі проблематика розвитку особистості розкривається у наукових працях, присвячених розвитку життєстійкості (Т.М. Титаренко, Т.О. Ларіна), особистісному зростанню (І.С. Булах), особистісній самодетермінації (Н.О. Шевченко), встановленню психологічних особливостей самоактуалізації підлітків (Н.О. Пряхіна). Соціально-педагогічні аспекти роботи з підлітками, що мають девіантні прояви у поведінці досліджуються Л.В. Калашниковою, А.С. Лобановою, Н.Ю. Максимовою, О.Л. Христюк тощо.

Постановка завдання. Мета статті: на основі еволюційного принципу довести співвідносність екзистенційно-гуманістичного підходу в психології й адаптаційного підходу в соціальній педагогіці; на цій основі побудувати концептуальну модель, придатну для діагностики девіантного типу розвитку підлітків.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до еволюційного принципу форми руху матерії розгортаються у визначеному напрямку. Логіці еволюційного процесу відповідає закономірне розгортання таких форм руху матерії як нежива природа, життя, розум, творчість. Вони співвідносні епохам життєвому циклу людини, які складаються з «фаз» і «періодів». Для досягнення поставленої мети необхідно визначитись із кількістю епох у життєвому циклі людини, що дозволить виділити й обґрунтувати механізми розвитку особистості в межах визначеної епохи. Попередній аналіз наукових праць дозволив зробити висновок, що більшість із них присвячені виділенню фаз (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін) і періодів (Дж. Бромлей, Ш. Бюлер, Е. Еріксон), а не епох.

Для позначення ступенів вікової періодизації використовуються поняття «вік немовлят», «дитинство», «юність», «дорослість», «старість». К.О. Абульханова-Славська у науковій праці «Стратегія життя» (1991) виділяє дитинство, юність, зрілість, старість. У метафоричній формі

епохи життєвого циклу представлені Піфагором у VI ст. до н.е. Це весна (становлення особистості, яке відбувається до 20 років), літо (є періодом молодості, що триває від 20 до 40 років), осінь (характеризує розквіт сил, що відбувається від 40 до 60 років) та зиму (старіння, що починається з 60 років і завершується смертю) [1]. Варто звернути увагу, що первинне значення в епосі, що складається з двох фаз, має та, що пов'язана зі створенням нових еволюційних форм (преформація), а не з процесом їх відтворення (репродукції).

Найбільший інтерес в цьому плані представляє вікова періодизація Д.Б. Ельконіна, представлена у науковій праці «Психологія гри». Науковець виділяє: дитинство (два місяці-один рік), ранній вік (один-три роки), дошкільний вік (3–7 років), молодший шкільний вік (8–12 років), підлітковий вік (11–15 років). Така періодизація ґрунтується на припущенні про первинність мотиваційної сторони діяльності. Це означає, що кожна епоха охоплює фазу утворення нової еволюційної форми (якісні зміни), а у подальшому її відтворення, використання її можливостей. Лише завдяки першій складовій, що актуалізується у нестандартних ситуаціях, стає можливим зростання різноманітності, необхідне для існування будь-якої системи.

На відміну від Д.Б. Ельконіна, Л.С. Виготський на перше місце ставить операційно-технічну фазу розвитку. Він доводить, що вивчення дитини реалізується у двох протилежних але пов'язаних напрямках: 1) розчленування психологічних функцій та з'ясування їх якісної своєрідності та відносної незалежності розвитку (моторної, креативної та іншої обдарованості) 2) динамічного поєднання цих функцій, розкриття цілісності особистості дитини та з'ясування складних структурних і функціональних зв'язків між розвитком окремих сторін особистості [2, с. 325–326]. Якщо перший напрям передбачає виявлення актуального рівня розвитку, то другий пов'язаний із зоною найближчого розвитку, що дозволяє мобілізувати й актуалізувати прихований потенціал.

На думку американського психолога Дж. Бромлей, дорослість складається з чотирьох стадій: ранньої (20–25 років), середньої (25–40 років), пізньої дорослості (40–55 років) і передпенсійного віку (55–65 років) [3]. У поданій періодизації, як і у Л.С. Виготського, на першому місці в епосі дорослості, – операційно-технічна, а не мотиваційна складова. Саме тому поняття «дорослість» не може бути застосовано у концептуальній моделі, побудованій на основі еволюційного принципу (відповідно до якого первинне значення

мають структури, а не елементи). Для усунення суперечності доцільним для позначення епохи, в межах якої розглядаються механізми розвитку особистості підлітка, є використання поняття «зрілість» (Б.Г. Ананьєв). Юність не може розглядатись як окрема фаза (К.О. Абульханова-Славська) через її складний зв'язок із отроцтвом.

У контексті дослідження проблеми девіантного типу розвитку особистості важливо виходити з того, що відповідний процес розгортається на межі двох епох: дитинства і зрілості. Цій межі відповідає криза відношень. Відповідно до еволюційного принципу для систематизації уявлень про чинники виникнення девіантного типу розвитку особистості в підлітковому віці доцільно брати до уваги особливості поведінкових, когнітивних і мотиваційних змін у попередній і наступній вікових епохах.

Якщо ґрунтуватись на ідеї про періодичну зміну, чергування в онтогенезі двох типів діяльності, що відповідають різним фазам руху матерії, гіпотетично виділяємо чотири епохи: вік немовляти (пренатальний період, до 1 року), дитинство (ранній вік і дошкільний вік, молодший шкільний вік), зрілість (підлітковий вік і юнацтво, молодість), четвертий вік (середня й пізня дорослість, старість). У подальшому будемо диференціювати вікову епоху на фазу розвитку й фазу функціонування, що забезпечує відтворення тої чи іншої еволюційної форми.

Новоутвореннями дошкільного періоду є: розвиток творчої діяльності (що створює підґрунтя самоактуалізації в середньому шкільному віці) й формування свідомості. Особистісний розвиток пов'язується зі сферою саморегуляції: поведінка стає довільною. Завершення дитинства пов'язується зі статевим дозріванням й початком підліткового віку [4]. В межах епохи дитинства створюються передумови для початку перехідного віку. З одного боку, вони мають соціокультурний характер, а саме набуття досвіду самоактуалізації (на підґрунті розвитку творчої діяльності й уяви у дошкільному віці), з іншого, – пов'язані з біологічними чинниками (статеве дозрівання). Статеве дозрівання, що характеризує початок підліткового віку, може бути розглянуте як момент вичерпання можливостей розвитку епохи дитинства й початок епохи зрілості.

На біосоціальному рівні онтогенетичного розвитку дитини провідне значення мають потреби, які відображають сутність життя як специфічної еволюційної форми. На нашу думку, поняття «потреба» придатне для опису явищ, процесів

і станів, зміст яких відповідає епосі дитинства, в межах якої розгортаються процеси, пов'язані з підтримкою та відтворенням життя. Т.М. Титаренко, Т.О. Ларіна вважають, що прогностичним є розгляд самоактуалізації в контексті життєвої призми [5]. Це дозволяє висунути припущення, що задоволення базових і метапотреб (відсутність депривації) слід розглядати як початок підліткового періоду, передумову створення нової еволюційної форми.

Водночас існує думка, що самоактуалізація є домінуючим, бурхливим і проблематичним процесом в ранній юності. Це положення не суперечить висловленому припущенню, оскільки в різних епохах ці процеси набувають специфічний зміст. Звідси, логічно припустити, що відхилення у поведінці у підлітковому періоді може бути проявом самоактуалізації, її специфічним способом, деструктивною формою. До такого висновку приходять і Н.О. Пряхіна [6, с. 9], проте пов'язуючи цей процес з ранньою юністю. Відповідно до першого припущення, такою причиною може бути несформованість властивості кооперації, що утруднює накопичення досвіду спільної творчої продуктивної навчальної діяльності, отже, незадоволення потреби самоактуалізації. Другою причиною можуть бути труднощі власне перехідного періоду. Як зазначає Н.О. Пряхіна, у ранньому юнацькому та підлітковому віці самоактуалізація може змінити вектор розвитку, і це в подальшому обумовлює не просоціальний, а асоціальний характер поведінки [6]. Завдяки психодіагностиці можливе встановлення походження девіантних проявів самоактуалізації в юнацькому віці.

Як стверджує О.Л. Христук, психодіагностика має на меті встановити і різновид девіантної поведінки особистості, і чинники, що її зумовили. Традиційно причини девіантної поведінки шукають, виявляючи особливості сімейного оточення, роботи школи чи трудового колективу, впливу неформального оточення. Проте важливе значення набуває виявлення того, які саме потреби не задовольняються: прагнення самоствердитися або відчувати захищеність у групі. З цією метою доцільним є використання опитувальника Басса-Дарки для діагностики агресивних реакцій [10, с. 111–112].

Процес задоволення потреб є співвідносним процесу адаптації як такому, що спрямований на підтримку гомеостазу і характеризує властивість всіх живих істот. Це дозволяє висунути припущення про співвідносність понять «соціальна адаптація» й «самоактуалізація». Якщо перше

поняття набуло поширення у соціальній педагогіці, то друге є основою екзистенційно-гуманістичного напрямку в психології. «Ускладнення психічного розвитку в підлітковому віці урізноманітнює вияви середовищної дезадаптації і, відповідно, форми компенсаторної поведінки дитини» [10, с. 41].

Виникнення концепту «самоактуалізація» стало спробою продемонструвати, що поведінка людини, яка володіє свідомістю, не може визначатись лише зовнішніми чинниками. Аналогічну ідею підтримує і розвиває Л.І. Божович, фокусом дослідницької програми якої стала проблематики самодетермінації діяльності в дитинстві, яка визначається впливом свідомості. Якщо Л.І. Божович розглядає самоактуалізацію в межах епохи дитинства, то Н.О. Пряхіна визначає його сутність з позицій тенденцій розвитку юнаків.

Самоактуалізація – це свідомий, цілеспрямований процес розкриття сутнісних сил особистості в соціальній діяльності; здійснення індивідних і особистісних можливостей «Я» через власні зусилля та співдіяльність з іншими. Особливістю самоактуалізації є збіг суб'єкта і об'єкта активності, наявність відповідних суб'єктивних переживань особистості та обумовленість діяльності власними інтересами й цілями. Самоактуалізація характеризується розгортанням (розпредметненням) сутнісних сил та здібностей людини у напрямку набуття аутентичного смислу власного існування. Причому труднощі «на шляху соціально прийнятної самоактуалізації» обумовлюють орієнтацію неповнолітніх на делінквентний її спосіб, яка дозволяє йому зберегти цілісність особистості, самоповагу і уникнути травмуючих екзистенційних переживань. Делінквентність є своєрідним способом адаптації юнака до соціальної дійсності [6, с. 18]. Це підтверджує припущення про співвідносність самоактуалізації й соціальної адаптації. Дослідниця також переконує у важливості психодіагностичної роботи для виявлення неадаптивних стратегій поведінки на ранніх етапах.

Якщо в епоху немовля результатом адаптивної функції є реалізація можливості пересуватись, то в епоху дитинства результатом соціальної адаптації є набуття властивості кооперації. Завдяки розвитку навчальної діяльності, а саме виникненню її колективних форм, виникає здатність до кооперації. У спільній продуктивній діяльності стає можливим задоволення потреб у приналежності, визнанні, самоактуалізації (за А. Маслоу), які позначаються як вищі потреби. Саме соціальний

характер відповідних потреб вказує на провідне значення соціально-психологічних чинників, на роль групи й колективу у соціально прийнятних способах задоволення. А. Маслоу описує самоактуалізованих людей як творчих і таких, для яких характерні глибокі міжособистісні стосунки [7].

Існують і інші класифікації потреб. Н.О. Шевченко, посилаючись на Е. Дісі, Р. Раян та інших, відповідно до теорії самодетермінації поведінки вказує на три базові психологічні потреби: потребу у самодетермінації (в автономії і самостійності, у відчутті себе джерелом власної активності), потреба у значущих міжособистісних відносинах (потреба бути включеним у значущі відносини з іншими у процесі діяльності) потреба у компетентності і ефективності (потребу відчувати себе компетентним, таким, що вміє щось робити) [8]. Якщо в ієрархії вищих потреб, потреба в належності має когнітивну природу, потреба у визнанні, – соціальну, то потреба в самоактуалізації має чітко виражений діяльнісний (результативний) характер. Вона пов'язана із зовнішніми факторами, такими як навчання новим навичкам та креативність, ґрунтується на постановці цілей та їх досягненні.

Відомо, що у більшості випадків девіантна поведінка починається з реакції дезадаптації. Якщо своєчасно не попереджати подібні реакції, вони закріплюються і стають причиною антисоціальних проявів. Порушеннями поведінки або соціальною дезадаптацією є такі стани, які характеризуються появою соціально несхвалюваних форм поведінки, що ґрунтуються на поганих стосунках з іншими людьми. Прояви соціальної дезадаптації нарастають лавиноподібно й мають хаотичний характер [8]. Отже, у підлітковому віці важливою є не тільки психодіагностика причин педагогічної й соціальної дезадаптації учнів, а й забезпечення узгодженості процесу навчання з індивідуальною траєкторією розвитку дитини. Важливою функцією стає супровід й надання психолого-педагогічної і соціально-педагогічної допомоги з метою запобігання і розв'язання проблем незадоволення метапотреб.

Важливу думку стосовно ролі девіацій у розвитку особистості висловлюють А.С. Лобанова, Л.В. Калашнікова. Наявність соціальних відхилень ставить під сумнів встановлену нормативну систему регуляції соціального життя. «Разом з тим зв'язок соціальних відхилень та норм є неоднозначним, адже соціальна реальність, будучи недискретною, змінює заперечення норми її відновленням або конституванням нової норми.

Відхилення є невід'ємною частиною будь-якої концепції соціального порядку. Девіації притаманні всім рівням і формам організації об'єктивної реальності. На певному рівні абстракції існування будь-якої системи, їх наявність – це динамічний стан (процеси сталості та зміни). Девіація як соціальне явище являє собою механізм зміни дійсності, а відтак і розвитку системи, тоді як її відсутність означає загибель системи» [9, с. 136].

Якщо в дошкільний період провідну роль у розвитку особистості відіграє родина, що переконливо доведено у психодинамічних концепціях, у молодшому шкільному віці, – педагог, що продемонстровано в надбаннях педагогічної психології, то в підлітковому віці на перший план висуваються однолітки як агенти соціалізаційного впливу та рефлексія, що уможливорює самостійне відкриття нових значень. Рефлексивні процеси вносять корективи в уявлення суб'єкта про себе. «Головною тенденцією підліткового віку є переорієнтація спілкування з батьків, учителів на ровесників. Особливості стосунків з однолітками стають чинником особистісного розвитку» [8, с. 367].

Змістом розвитку особистості в підлітковому віці є перехід від зовнішнього стимулювання до внутрішньої самодетермінації, що пов'язаний зі становленням самосвідомості, що втілюється у Я-концепції. Відомо, що становлення самосвідомості підлітка є центральним новоутворенням віку, що ґрунтується на почутті дорослості. «Складність самосвідомості особистості визначається не тільки змістом ірраціонального, але й постійною потребою осмислювати, перебудувати, координувати величезну кількість різної внутрішньої і зовнішньої інформації» [4, с. 107].

Слушною є думка про те, що «якісні зміни особистості в підлітковому та юнацькому віці обумовлені розвитком когнітивної сфери психіки дитини. Набуваючи рівня вищих психічних функцій, психічні процеси забезпечують можливості розвитку внутрішніх механізмів саморегуляції та розширюють сферу соціальної активності особистості» [3, с. 148].

Н.О. Шевченко стверджує, що в підлітковому віці відбувається перехід до режиму самодетермінації. Уважаємо, що скоріше у цьому віці самодетермінація набуває нову якість. До того ж, сама дослідниця погоджується з О.М. Леонтьєвим щодо того, що «особистість народжується двічі: уперше у дошкільному віці, коли вибудовується перша ієрархія мотивів і з'являється здібність від чогось відмовлятися, і вдруге – у підлітковому віці, коли молода людина по-новому усвідомлює

свої мотиви і починає керувати власною поведінкою [8]. Для кращого розуміння специфіки особистісного розвитку в підлітковому віці доцільно провести аналогію з процесами, які відбувались у фазі розвитку епохи дитинства.

У дошкільний період, а саме у 5 років, розвиток дитини пов'язаний із формуванням «Супер-Его» на основі механізму ідентифікації з близьким дорослим своєї статі, риси і якості якого стають змістом «Супер-Его» [1]. У підлітковому віці функцію «Супер-его» виконують соціокультурні норми.

Якщо особливості навчальної діяльності та її продукти в старшому шкільному віці можуть бути виявлені шляхом спостереження і вимірювання психічних властивостей, то механізм оцінювання й ціннісно-орієнтаційна діяльність підлітка залишаються прихованими навіть від його самого. Це складне переплетення динамічних механізмів руху самосвідомості й побудови Я-концепції відбувається в умовах зростання різноманітності, причому ця різноманітність не завжди має позитивний зміст.

Сучасні дослідники виділяють і досліджують різні складові внутрішнього світу підлітка як такі, що можуть бути розглянуті як чинники девіантної поведінки. До числа таких належать: викривлення образу Я (А.М. Грись), неадекватне мислення (І.Ф. Манілов), порушення функції автономії (М.М. Павлюк), порушення функції прогнозу (Т.А. Рябовол), особливості мотиваційної сфери (Л.А. Філоненко), викривлення ціннісних орієнтацій (О.В. Максим), особливості рефлексії (В.М. Щербина-Прилука) [10].

Від розвитку до режиму саморозвитку людина переходить на підлітковому етапі онтогенезу, коли починає усвідомлено ставити цілі самовдосконалення, самореалізації [8, с. 366]. С.В. Копилова, О.В. Дробот також указують на розгортання і взаємозв'язок процесів самоактуалізації, самовдосконалення, самореалізації у підлітковому віці [12, с. 8]. Проте далеко не у всіх людей такий перехід настає у хронологічних межах підліткового віку.

Становлення в підлітковому віці рефлексивної самосвідомості на основі інтересу до внутрішнього світу, процесів самопізнання й самоаналізу, робить можливим просоціальний тип розвитку особистості. Для нього характерна «і висока потреба в пізнанні та високий рівень саморозуміння. Високі показники саморозуміння свідчать про те, що старшокласники вільні від психологічного захисту, який відокремлює особистість

від власної сутності, вони не схильні підмінювати власні смаки і оцінки зовнішніми соціальними стандартами. Їм властива чутливість, сензитивність до своїх бажань і потреб [1]. Варто додати, що кожне наступне розширення світогляду й зміна світосприймання є передумовою збагачення внутрішнього світу особистості: духовного й ментального. Таке внутрішнє збагачення у період молодості дає своє результати у вигляді покращення добробуту, успіху, поглиблення відносин тощо.

У фазі розвитку, на думку Н.А. Максимової, дослідження спрямованості особистості має здійснювався шляхом вивчення всієї системи психічних властивостей і станів особистості: потреб, інтересів, схильностей, мотиваційної сфери, переконань, ціннісних орієнтацій. Для вимірювання ціннісних орієнтацій особистості доцільні такі методики: методика М. Рокича, методика Е.Б. Фанталової «Вільний вибір цінностей», методика «25 бажань», вивчення цінностей особистості Ш. Шварца та діагностики потребнісно-мотиваційної сфери особистості О.Ф. Потьомкіної [11, с. 8].

Якщо в силу різних причин самоактуалізація й самоудосконалення неможливі, вони замінюються самовираженням через різні форми девіантної поведінки. У цьому випадку слід говорити про девіантний тип розвитку особистості. Розгляд його чинників буде неповним, якщо не зупинитись на особливостях вікового періоду, що слідує на підлітковим. Утворення самосвідомості в підлітковому віці відіграє провідну роль у формуванні спрямованості особистості, є необхідною, але недостатньою умовою для переходу до другої фази епохи зрілості.

Новоутворення юності, а саме самовизначення, становлення соціальної (професійної) позиції, стає можливим на основі самосвідомості. Л.І. Божович у науковій праці «Психологічний аналіз умов формування та будови гармонійної особистості» (1981) констатує, що до кінця перехідного віку виникає таке новоутворення як самовизначення. Воно пов'язане з усвідомленням себе як члена суспільства і конкретизується в новій суспільно значущій позиції. Самовизначення виникає, коли людина постає перед необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього. Засноване на сформованих інтересах, врахуванні своїх можливостей і зовнішніх обставин спирається на сформований світогляд.

Самовизначення має дуальну природу: з одного боку визначається когнітивним факто-

ром, з іншого, – залежить від досвіду самоактуалізації. Ознакою узгодження самосвідомості й досвіду самоактуалізації є адекватна самооцінка, що посилює резилієнс особистості.

Сама особистість найбільше виявляється через самореалізацію, яка передбачає баланс між прагненням до особистої вигоди та позицією щодо захисту інтересів інших людей (діяльність заради загального блага). Тому для характеристики особливостей розвитку особистості в юності доцільно використати концепт «самореалізація», що поширений у духовних практиках. Він передбачає розкриття своєї справжньої природи чи сутності та досягнення стану буття, коли людина повністю усвідомлює свої думки, емоції та дії. Самореалізація часто включає процес самоаналізу та саморефлексії, і її часто асоціюють з медитацією, йогою та іншими духовними практиками. оскільки «я» все ще пов'язане з внутрішнім світом та досягненням «цілого» «я» [5].

З позицій психодинамічного підходу «Супер-Его», до змісту якого входять совість, самоспостереження та ідеали, обмежує людину у здійсненні бажань і стоїть на варті дотримання норм суспільства. «Его» стає ніби ареною боротьби суперечливих тенденцій, які нав'язуються «Ід» і «Супер-Его». Такий стан внутрішнього конфлікту, у якому постійно знаходиться людина, робить її потенційним невротиком. Тому З. Фройд підкреслював, що не існує чіткої межі між нормою і патологією. Можливість підтримувати своє психічне здоров'я залежить від механізмів психологічного захисту, які допомагають людині якщо не запобігти, то хоча б пом'якшити конфлікт між «Ід» і «Супер-Его» [3].

Самореалізація зосереджена на відкритті своєї справжньої природи та досягненні стану буття, коли людина повністю усвідомлює свої думки, емоції та дії; вона включає внутрішні фактори (саморефлексія та медитація; передбачає «відпускання» Его та покладання на теперішній момент. Це уже не логічне мислення, а внутрішнє знання свого справжнього «я», що ґрунтується на відчутті глибокого зв'язку з Всесвітом, його інтуїтивному розумінні [1]. Якщо самоудосконалення виступає операціональним аналогом явищ особистісного зростання, то самореалізація, є втіленням особистісної зрілості.

Цей аспект розвитку особистості ґрунтовно представлений у концепції В. Франкла, розкривається через поняття «духовність», «свобода», «відповідальність»; фундаментальною мотивацією вважається прагнення до смислу. Якщо людина не

розглядає себе відповідальною за самовизначення і не є активним учасником власного життя, то стає вразливою до впливу різного роду зовнішніх чинників [4]. Поняття «самовизначення» й «самореалізація» розкривають специфіку юнацького віку й момент настання зрілості.

Е. Фромм розкриває сутність самореалізації через антагонізм двох п потреб, що є рушійними силами розвитку особистості: потреби у вкоріненні й індивідуалізації. Якщо перша примушує людину прагнути до суспільства, до загальної з членами суспільства системи орієнтирів, ідеалів та переконань, то потреба у індивідуалізації штовхає до ізоляції, до звільнення від тиску і вимог суспільства. Результатом взаємодії цих потреб є внутрішній конфлікт мотивів, що є ознакою порушення рівноваги. Примирення можливе на основі любові, дає одночасно задоволення і потреби у індивідуалізації, і потреби у вкоріненості, примирює їх і гармонізує життя [13]. Девіантну поведінку за Е. Фроммом, слід розглядати як наслідок екзистенціальних проблем особистості та порушення її духовного розвитку. Ця причина характерна для девіацій в юнацькому віці.

Висновки. Відповідно до еволюційного принципу розгляд психологічних феноменів має відбуватись в межах різних вікових епох. З урахуванням вікової періодизації Д.Б. Ельконіна, дослідження особливостей розвитку особистості підлітка доцільно розглядати в межах епохи зрілості. Точкою відліку є статеve дозрівання, яке характеризує завершення епохи дитинства й початок отро-

цтва. Кожна епоха складається з двох фаз: фази розвитку, що є первинною, й фази відтворення, що передбачає різні види активності, зовнішньої й внутрішньої, у межах тої чи іншої еволюційної форми.

Оскільки самоактуалізація А. Маслоу віднесена до категорії потреб, це поняття доцільно використовувати для характеристики ситуації розвитку у період завершення дитинства; мова йде про набуття досвіду творчої діяльності, реалізацію задатків і здібностей. Він має адаптивне значення й ґрунтується на сформованій в молодшому шкільному віці властивості кооперації. Порушення адаптивного процесу (незадоволення потреби в самоактуалізації) зумовлює девіантний тип розвитку особистості. Такий підхід дозволяє розглядати відхилення у поведінці не як порушення соціальних норм, а як результат обмежень різного характеру, що позначаються на розвитку людини.

У випадку девіантного типу розвитку, що є альтернативною просоціальному, виникає необхідність своєчасної діагностики, яка дозволяє встановити не просто наявність порушення ходу розвитку, а момент виникнення. Він може бути пов'язаний з недостатністю досвіду самоактуалізації, порушенням формування самосвідомості (несформованістю самодетермінації), ускладненнями самореалізації (наявність внутрішнього конфлікту ціннісного характеру). В усіх цих випадках можливі прояви відхилень у поведінці й соціальної дезадаптації.

Список літератури:

1. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. Київ: Каравела. 2023. 372 с.
2. Виготський Л.С. Зібрання творів: в 6 Т. 1983. Т. 5, 368 с.
3. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.Г. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна та ін.; за ред. К.В. Седих. Полтава: Астроя, 2018, 342 с.
4. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи. Монографія. Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 340 с.
5. Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. Київ : Марич, 2009. 76 с.
6. Пряхіна Н.О. Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки. Автореф. дис. на здобуття наук.ст.канд.псих.наук. Київ, 2007, 22 с.
7. Maslow A.H. Toward a psychology of being. 2nd ed. Princeton: Van Nostrand, 1968. 340 p.
8. Шевченко Н.О. Вікові можливості особистісної самодетермінації. *Проблеми сучасної психології*. 2002. Випуск 6. Частина 2. С. 365–373.
9. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
10. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
11. Система ранньої діагностики відхилень в розвитку особистості: методичний посібник / за ред., Максимової Н.Ю. Київ: Київ – Львів: Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 220 с.

12. Копилова С.В., Дробот О.В. Самоактуалізація, самовдосконалення, самореалізація як складові життєвого шляху особистості. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. 2024. № 6. Том 35 (74). С. 2–9.

13. Fromm Erich The Anatomy of Human Destructiveness. Holt Paperbacks, 1992, 576 p.

Kopylova S.V., Drobot O.V. ADAPTIVE FUNCTION OF SELF-ACTUALIZATION OF THE PERSONALITY AND ITS DISORDERS IN ADOLESCENCE

The evolutionary logic of personality development in adolescence is reflected in the article. The moments when a violation of the corresponding trajectory is possible are highlighted. The statement that timely diagnosis at these moments allows you to identify and prevent the fixation of a deviant type of personality development is substantiated in the article. On the basis of the evolutionary principle, the assumption about the relationship between the categories «self-actualization» and «social adaptation» in adolescence was put forward and verified. We proceed from the premise that each epoch consists of two phases: the primary phase of development and the phase of reproduction, which provides for various types of external and internal activity within the limits of one or another evolutionary form. Based on the age periodization of D. B. Elkonin, as well as the provisions of the socialization-adaptation theory and theories of the existential-humanistic direction, a conceptual model was built that reveals the peculiarities of the phase of personality development in adolescence. Since A. Maslow's concept of «self-actualization» belongs to the category of needs, it is appropriate to use it to characterize the developmental situation in the period of the end of childhood.

It has been established that the prosocial type of development is possible when the property of cooperation is updated, the complex of basic and metaneeds is met in early school age, the formation of self-awareness on this basis in adolescence and the acquisition of stability of changes in the period of adolescence. Violation of the adaptive process (failure to satisfy the need for self-actualization) leads to a deviant type of personality development. The proposed approach makes it possible to consider deviations in behavior not as a violation of social norms, but as the result of restrictions of a different nature that affect human development.

Timely diagnosis makes it possible to establish not just the presence of deviations, but the moment of occurrence of a developmental disorder. It can be connected with insufficient experience of self-actualization (low level of cooperation), violation of the formation of self-awareness (unformed self-determination), complications of self-realization (the presence of an internal value conflict). In all these cases, the manifestations of deviations in behavior and social maladjustment are possible. In the context of the systemic evolutionary approach, they should be considered as signs of development.

Key words: adolescence, social adaptation, self-actualization, personality development, deviation, psychodiagnostics.